

PROBLEMY LUDNOŚCIOWE NA OBSZARZE POGRANICZA WSCHODNIEJ POLSKI

BARBARA ROSZKOWSKA-MĄDRA*

1. WSTĘP

Pogranicze wschodniej Polski, to ta część przestrzeni geograficznej kraju, która charakteryzuje się wieloma negatywnymi cechami społeczno-gospodarczymi. Na obszarze tym występują zapóźnienia gospodarcze, niekorzystne zjawiska w zakresie gospodarki rolnej, a także niekorzystne zjawiska ludnościowe, które dotyczą depopulacji, starzenia się ludności i problemów reprodukcyjnych. Województwa położone na tzw. „ścianie wschodniej” należą do regionów ekonomicznie słabiej rozwiniętych na tle kraju. Sytuacja ta jest efektem uwarunkowań historycznych, przyrodniczych i ekonomicznych. Są to obszary o przewadze funkcji rolniczej i niskim stopniu uprzemysłowienia. Na omawianym obszarze odnotowuje się niższy niż przeciętnie w kraju produkt krajowy brutto na 1 mieszkańca. We wszystkich województwach wschodniej Polski występuje wysoka stopa bezrobocia [7]. Wszystkie te okoliczności sprawiają, że omawiane obszary opuszczają przede wszystkim ludzie młodzi, a w szczególności kobiety, w poszukiwaniu tzw. lepszego życia.

Analiza danych statystycznych wykazuje, że bardziej zasadne jest porównywanie obszarów wschodniej Polski na poziomie podregionów (NTS 3), aniżeli na poziomie województw ze względu na o wiele większe zróżnicowanie wewnątrz województw niż między nimi. Podregionami są jednostki wyodrębnione do celów statystycznych, które są tworzone poprzez agregację powiatów w ramach każdego województwa.

Celem niniejszego opracowania jest:

- 1) identyfikacja oraz ocena zjawisk ludnościowych zachodzących na obszarach wschodniego pogranicza Polski,
- 2) wydzielenie ludnościowych obszarów problemowych występujących na badanym obszarze i przedstawienie możliwości ich aktywizacji gospodarczej.

* Dr Barbara Roszkowska-Mądra Zakład Przedsiębiorczości, Uniwersytet w Białymstoku.

2. PROCESY LUDNOŚCIOWE NA POGRANICZU WSCHODNIEJ POLSKI

Niemalże przez cały okres powojenny w Polsce liczba ludności rosła, a jej tempo było jednym z najszybszych w całej Europie. Od połowy lat osiemdziesiątych zauważa się stopniowy spadek przyrostu ludności, a pod koniec lat dziewięćdziesiątych zauważa się spadek liczby ludności. Jednakże na obszarach wiejskich, na których przyrost naturalny był zawsze znacznie większy aniżeli w miastach, liczba mieszkańców utrzymywała się na podobnym poziomie.

Tabela 1. Podregiony przygraniczne w 2003r.

Pogranicze	Pow. w tys. km ²	Ludność w tys.	Gęstość zaludnienia os/km ²	Ludność w miastach w %
Zachodnie	36,9	3 438,5	93,3	67,4
Południowe	22,1	3 364,1	152,2	49,1
Wschodnie	40,6	2 813,1	69,4	43,6
Północne	52,8	4211,4	79,8	63,3
Razem przygraniczne	152,4	13827,1	90,7	55,9

Pogranicze zachodnie: podregion szczeciński, gorzowski, zielonogórski i jeleniogórsko-wałbrzyski.

Pogranicze południowe: podregion opolski, południowośląski i nowosądecki.

Pogranicze wschodnie: podregion białostocko-suwalski, bialsko-podlaski, chełmsko-zamojski i krośnieńsko-przemyski.

Pogranicze północne: podregion koszaliński, słupski, gdański, Gdańsk-Gdynia-Sopot, elbląski, olsztyński, etcki.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS [8].

Dane zawarte w tabeli 1 wskazują, że obszary przygraniczne w Polsce zajmują 48,7% powierzchni kraju, tereny te zamieszkuje 36,2% ludności. Najmniej zaludnionym podregionem są obszary pogranicza wschodniej Polski, średnia gęstość zaludnienia wynosi tutaj zaledwie 69,4 osoby/km² i w miastach zamieszkuje zaledwie 43,6% ludności. W Polsce w miastach zamieszkuje 61,6% ludności.

Dane zawarte w tabeli 2 wskazują, że najwięcej ludności w podregionach wschodniej Polski zamieszkuje w podregionie krośnieńsko-przemyskim, w którym występuje również największa gęstość zaludnienia na 1 km² i dodatni przyrost naturalny na 1000 ludności. W pozostałych podregionach w roku 2003 wystąpił ujemny przyrost naturalny, przy czym największy spadek przyrostu ludności w stosunku do roku 1996 zaobserwowano w podregionie chełmsko-zamojskim. Spośród podregionów wschodniego pogranicza Polski w podregionie białostocko-suwalskim występują największe migracje zagraniczne, które stanowią ponad 69% migracji zagranicznych całego wschodniego pogranicza Polski i najmniejsze migracje wewnętrzne, stanowiące zaledwie 7% wszystkich migracji wewnętrznych.

Tabela 2. Ludność w podregionach wschodniego pogranicza Polski w latach 1996- 2003

Podregion	Lata	Pow. ogółem w km ²	Ludność w tys.	Gęstość zaludnienia a os/km ²	Przyrost naturalny na 1000 ludności	Saldo migracji stałych na 1000 osób	Saldo migracji	
							Wew	Zagr
białostocko-suwalski	1996	14871	903572	61	0,5	0,3	216	53
	2003		894186	60	-1,2	-1,0	-693	-210
białskopodlaski	1996	5977	322668	54	0,5	-1,5	-515	22
	2003		312698	52	-0,8	-3,4	-1098	7
chełmsko-zamojski	1996	9290	682437	73	0,4	-2,1	-1483	21
	2003		663118	71	-1,7	-2,6	-1759	-9
krośnieńsko-przemyski	1996	10414	955120	92	3,1	-1,2	-1181	54
	2003		941319	91	1,0	-1,7	-1599	-28
Razem	1996	40552	2863797	70,6	-	-	-	-
	2003		2811321	69,3	-	-	-	-
Polska	2003	312685	38190608	122	-0,4	-	-	-

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS [8].

Istotnym wskaźnikiem mówiącym o możliwościach reprodukcyjnych ludności na danym obszarze jest struktura ludności według płci i wieku. W podregionach wschodniej Polski występuje niepokojący proces defeminizacji, dotyczący wieku prokreacyjnego. Proces ten jest bezpośrednio związany z ujemnym przyrostem naturalnym, który w podregionie białostocko-suwalskim i chełmsko-zamojskim jest najwięszy.

Tabela 3. Zróżnicowanie ludności według płci i wieku w podregionach wschodniego pogranicza Polski w latach 1996-2003

Podregion	Lata	Współczynnik feminizacji		W wieku			
			20-29	przedprodukcyjny	produkcyjny	poprodukcyjny	nieprodukcyjnym na 100 osób w wieku produkcyjnym
białostocko-suwalski	1996	104,1	93	27,6	56,9	15,5	76
	2003	105,8	96	22,5	60,7	16,8	65
białskopodlaski	1996	102,5	89	29,9	54,4	15,7	84
	2003	103,2	88	25,0	58,8	16,2	70
Chełmsko-zamojski	1996	103,6	90	28,5	55,0	16,5	82
	2003	104,4	89	23,4	59,4	17,2	68
krośnieńsko-przemyski	1996	104,2	93	30,0	56,0	14,0	79
	2003	104,4	94	24,9	60,1	15,0	66
Polska	2003	106,6	97	21,9	63,0	15,1	59

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS [8].

Dane zawarte w tabeli 3 wskazują, że we wszystkich badanych podregionach współczynnik feminizacji przyjmuje wartości mniejsze aniżeli średnio w Polsce, przy czym różnica ta jest znacznie mniejsza w stosunku do średniej krajowej,

aniżeli w przypadku porównania wartości współczynnika feminizacji w grupie wiekowej 20-29 lat. Obszary wschodniego pogranicza Polski są obszarami deficytu kobiet w wieku matrymonialnym (20-29) lat. Analizowana cecha wykazuje niewielką zmienność w czasie, ze względu na to, że odpływ kobiet z obszarów wiejskich, które zajmują ponad 56% na pograniczu wschodniej Polski jest procesem długotrwałym. To kobiety częściej aniżeli mężczyźni opuszczają wieś w poszukiwaniu „lepszego życia” w mieście, co powoduje defeminizację wsi. Stąd też tak duże wartości przyjmuje współczynnik feminizacji na tym obszarze.

Na obszarze wschodniego pogranicza występuje również niekorzystna struktura wiekowa ludności. Zmniejszeniu ulega liczba ludności w wieku przedprodukcyjnym, natomiast obserwuje się wzrost ludności w wieku poprodukcyjnym, co jest zjawiskiem wielce niekorzystnym. Na 100 osób w wieku produkcyjnym w podregionie białskopodlaskim przypada aż 70 osób w wieku nieprodukcyjnym. W pozostałych regionach Polski sytuacja ta wygląda znacznie lepiej. W Polsce średnio na 100 osób w wieku produkcyjnym przypada 59 osób w wieku nieprodukcyjnym.

Kolejnym bardzo ważnym problemem występującym na obszarze wschodniej Polski jest wzrost liczby osób bezrobotnych. Jednak, jak wskazują dane zawarte w tabeli 4, wzrost liczby osób bezrobotnych nie dotyczy tylko wschodniej części Polski ale jest zjawiskiem powszechnym w całym kraju.

Zarówno w całej Polsce, jak i na wschodnim pograniczu w badanym okresie zaobserwowano wzrost stopy bezrobocia. Największą stopę bezrobocia spośród badanych podregionów w 2002 roku zarejestrowano w podregionie białskopodlaskim (21%), była ona o 1,1 pkt. większa od średniej stopy bezrobocia w kraju. W tym też podregionie w badanym okresie nastąpił największy wzrost stopy bezrobocia. Natomiast najmniejszą stopę bezrobocia w 2002 roku odnotowano w podregionie chełmsko-zamojskim, była ona aż o 8,4 pkt. mniejsza od średniej stopy bezrobocia w kraju. W latach 1995-2002 zarejestrowano w tym podregionie najmniejszy wzrost stopy bezrobocia wśród podregionów objętych badaniami. Podregion chełmsko-zamojski posiada największy współczynnik aktywności zawodowej i wskaźnik zatrudnienia na całej „ścianie wschodniej” Polski, ponadto wskaźniki te są znacznie większe od występujących średnio w Polsce. Bezrobotni w podregionach wschodniej Polski w 2002 roku stanowili 6,8% ogółu bezrobotnych w Polsce. Średnia stopa bezrobocia w 1995 roku na pograniczu wschodniej Polski wynosiła 12,1% i była niższa o 4,9 pkt od stopy bezrobocia w 2002 roku.

Tabela 4. Aktywność ekonomiczna ludności w wieku powyżej 15 lat na pograniczu wschodniej Polski w latach 1995-2002 według podregionów

Podregion	Lata	Aktywni zawodowo			Bierni zawodowo	Wsp. aktywności zawodowej	Wsp. zatrudnienia	Stopa bezrobocia
		Razem	Pracujący	Bezrobotni				
białostocko-suwalski	1995	411177	363478	47699	299943	57,8	51,1	11,6
	2002	410078	337187	72891	313285	56,7	46,6	17,8
białsko-podlaski	1995	170258	152287	17971	97543	63,6	56,9	10,6
	2002	174685	138068	36617	132130	56,9	45,0	21,0
chełmsko-zamojski	1995	337510	302375	35135	184249	64,7	58,0	10,4
	2002	366317	324037	42280	173349	67,9	60,0	11,5
krośnieńsko-przemyski	1995	406119	346458	59661	270776	60,0	51,2	14,7
	2002	431091	348143	82948	340464	55,9	45,1	19,2
Polska	1995	17067876	14791120	2276756	11977049	58,8	50,9	13,3
	2002	17213174	13782139	3431035	13849678	55,8	44,4	19,9

Źródło: opracowanie własne na podstawie Rocznik Statystyczny Województw 2004

3. LUDNOŚCIOWE OBSZARY PROBLEMOWE

Do ludnościowych obszarów problemowych zalicza się te obszary, na których zachodzą niekorzystne procesy ludnościowe. Procesy te, to przede wszystkim: intensywny długotrwały odpływ ludności, starzenie się ludności, problemy reprodukcyjne. Badania nad ludnościowymi obszarami problemowymi prowadzone były przez wielu autorów, między innymi badania takie prowadził Jelonek [6, 5], Zagożdżon [11], Dembowska [3], Szczygielski [10], Eberhardt [4]. Jednak każdy z autorów stosował odmienne kryteria delimitacji ludnościowych obszarów problemowych i wyznaczał inne typy tych obszarów. Według Jelonka [6, 5], główne konflikty, które rodzą się w przestrzeni, w relacji gospodarka-społeczeństwo, dotyczą: rozwoju biologicznego, struktur demograficznych i społecznych, stanu rozmieszczenia ludności oraz ruchów migracyjnych. Na ich podstawie wydzielił: obszary o długotrwałym ujemnym bilansie migracyjnym, obszary o zaburzonej reprodukcji ludności, obszary o zdeformowanej strukturze płci i wieku, strefy stykowe różnych grup etnicznych i inne.

Zagożdżon [11] za ludnościowe obszary problemowe uważa tereny odpływu ludności ze wsi. Podobnie Eberhardt [4], tereny o największym odpływie ludności, uznaje za obszary problemowe. Strzelecki [9], dokonał podziału obszarów „deformacji demograficznej” na trzy grupy, a mianowicie:

- obszary depopulacji, gdzie liczba ludności w latach 1981-1990 zmniejszyła się o 5%,
- - obszary deformacji struktury wieku, na których ludność w wieku produkcyjnym stanowi mniej niż połowę ogółu ludności,

- obszary defeminizacji, gdzie w grupie wiekowej 20-29 lat, na 100 mężczyzn przypada mniej niż 80 kobiet.

Dembowska [2] zajmowała się analizą stosunków ludnościowych w Polsce, na poziomie województw. W analizie stosunków ludnościowych uwzględniła zbiór 10 następujących cech: rozwój ludności, gęstość zaludnienia, udział ludności miejskiej, saldo migracyjne, przyrost naturalny, udział ludności grupy wieku produkcyjnego, wskaźnik zgonów na 1000 mieszkańców, udział ludności w wieku 65 lat i więcej na wsi, udział kobiet na 1000 mieszkańców na wsi, udział grupy wieku produkcyjnego. Następnie uporządkowała województwa zgodnie z wielkością wskaźników, nadając im wartości punktowe i zsumowała punkty. Najwyższe wielkości wskaźników dotyczyły województw o najgorszych stosunkach ludnościowych. Przeprowadzone badania przez autorkę wykazały, że do obszarów problemowych w stosunkach ludnościowych należą województwa wzdłuż granicy wschodniej Polski.

Analiza literatury przedmiotu, pozwoliła wydzielić na pograniczu wschodniej Polski, zgodnie z najczęściej przyjmowanymi kryteriami wydzielenia, stosowanymi przez wielu badaczy, cztery typy ludnościowych obszarów problemowych. Są to:

- obszary niekorzystnej struktury płci,
- obszary zachwianej struktury wieku,
- obszary bierności zawodowej,
- obszary nadmiernego i długotrwałego odpływu ludności.

Struktura ludności według płci, wydaje się z całą pewnością być istotnym wskaźnikiem, mówiącym między innymi o możliwościach reprodukcyjnych ludności na danym obszarze. Według danych GUS, średni wiek życia kobiet w Polsce jest dłuższy aniżeli mężczyźno ponad 8 lat i w związku z tym w starszych grupach wiekowych przeważają kobiety, co w efekcie sprawia, że współczynnik feminizacji w kraju w roku 2003 wynosił 106,6. Dane zawarte w tabeli 4, wskazują, że współczynnik feminizacji jest mniejszy odpowiednio o 0,8 pkt. w podregionie białostocko-suwalskim, 3,4pkt w białkopodlaskim i 2,2pkt w podregionie chełmsko-zamojskim i krośnieńsko-przemyskim w stosunku do występującego średnio w kraju.

W grupie wiekowej 20-29 lat, współczynnik feminizacji przyjmuje wartości poniżej 100, zarówno w kraju, jak i na badanym obszarze. Dane zawarte w tabeli 4 wskazują, że obszary wschodniego pogranicza Polski, za wyjątkiem podregionu białostocko-suwalskiego i krośnieńsko-przemyskiego, są obszarami deficytu kobiet w wieku matrymonialnym.

Drugim wskaźnikiem identyfikującym ludnościowe obszary problemowe jest struktura wiekowa ludności. Bański [1] do obszarów problemowych zalicza te, które charakteryzuje wysoki wskaźnik ludności starej, to znaczy w wieku poprodukcyjnym. W pracy przyjęto za obszary problemowe te, które zamieszkuje powyżej 16% ludności w wieku poprodukcyjnym (przeciętna w kraju – 15%) i te obszary, na których grupa ludności w wieku produkcyjnym jest obciążona

dużą grupą ludności w wieku nieprodukcyjnym. Za obszary problemowe przyjęto te, na których współczynnik obciążeń ludności w wieku produkcyjnym ludnością w wieku nieprodukcyjnym wynosi ponad 60%. Na wschodnim pograniczu Polski obszarem, na którym udział ludności w wieku poprodukcyjnym nie przekracza 16% jest tylko podregion krośnieńsko-przemyski. Natomiast do obszarów, na których współczynnik obciążeń ludności w wieku produkcyjnym ludnością w wieku nieprodukcyjnym wynosi 65% należy podregion białkopodlaski, chełmsko-zamojski i krośnieńsko-przemyski.

Do obszarów bierności zawodowej należy z pewnością zakwalifikować podregion białkopodlaski, na którym w 2002 roku stopa bezrobocia wynosiła 21%. Długotrwałe procesy ubytku ludności dotyczą wszystkich podregionów wschodniego pogranicza Polski.

4. PODSUMOWANIE

Obszary pogranicza wschodniej Polski to obszary deformacji demograficznej. Długotrwały odpływ ludności z obszarów przygranicznych, wywołał określone skutki demograficzne w populacji, a w szczególności ujemny przyrost naturalny, który w 2003 roku wystąpił, za wyjątkiem podregionu krośnieńsko-przemyskiego, na całym pograniczu wschodnim Polski. Ujemne saldo migracyjne również dotyczyło całego badanego obszaru. Ponadto pogranicze wschodniej Polski jest obszarem defeminizacji, ponieważ w grupie wiekowej 20-29 lat na 100 mężczyzn często na obszarach bezpośrednio przylegających do granicy, przypada mniej niż 80 kobiet, co skutkuje m.in. spadkiem liczby zawieranych małżeństw, a to z kolei przyczynia się do spadku liczby urodzeń i nasilenia się procesów starzenia się ludności.

Do łagodzenia niekorzystnych zjawisk demograficznych występujących na pograniczu wschodniej Polski, mogą z pewnością przyczynić się działania zarówno władz rządowych i samorządowych w kierunku aktywizacji tych obszarów. Polityka samorządowa powinna być ukierunkowana na ożywienie współpracy transgranicznej w ramach euroregionów. Ponadto podregiony wschodniego pogranicza Polski mogą otrzymać dodatkowe wsparcie na rozwój ze środków unijnych – tzw. Inicjatyw Wspólnoty. Program Inicjatywa Wspólnoty Interreg IIIA jest jednym z instrumentów wspomagających współpracę obszarów transgranicznych, jednocześnie skierowanym na likwidację barier w jej rozwoju. Ponadto program ten może być wdrażany równolegle z innymi instrumentami wsparcia unijnego. Umiejętne wykorzystanie silnych stron omawianych obszarów, wynikających z uwarunkowań lokalnych, daje szansę ich rozwoju i możliwości zatrzymania niekorzystnych zjawisk ludnościowych tam zachodzących.

LITERATURA

1. Bański J., *Typy ludnościowych obszarów problemowych*, [w:] *Spoleczne problemy wsi*, red. J.Bański, E.Rydz, Studia Obszrów Wiejskich tom III, KGR i GŻPTG, Warszawa 2002.

2. Dembowska Z., *Demograficzne, gospodarcze i społeczne problemy województw polskich*, Człowiek i Środowisko, 19 (2), Warszawa 1995.
3. Dembowska Z., *Obszary problemowe w Polsce*, IGPiK, Warszawa 1994.
4. Eberhardt P., *Regiony wyludniające się w Polsce*, Prace Geograficzne, 148, IGPiPK PAN, Warszawa 1989.
5. Jelonek A., *Obszary problemowe w zakresie zagrożeń demograficznych w Polsce*, [w:] *Problemy geografii osadnictwa i ludności*, Seria Geografia, 42, UAM, Poznań 1988.
6. Jelonek A., *Obszary zagrożeń demograficznych*, Folia Geographica, Seria Geographica-Oeconomica, 19, Kraków 1986.
7. *Portrety polskich regionów*, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa 2003.
8. *Rocznik Statystyczny Województw*, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa 2004.
9. Strzelecki Z., *Założenia i zasady polityki regionalnej*, [w:] *Polityka regionalna w rozwoju obszarów wiejskich*, Materiały z ogólnokrajowej konferencji SGGW, Warszawa 1995.
10. Szczygielski K., *Opolski obszar zagrożenia demograficznego (próba wydzielenia)*, [w:] *Problemy geografii osadnictwa i ludności*, Seria Geografia, 42, UAM, Poznań 1988.
11. Zagożdżon A., *Kilka uwag o obszarach problemowych*, [w:] *Gospodarka przestrzenna, region, lokalność*, Biul. KPZK, 138, Warszawa 1988.